

Віталій Ковальчук

доктор юридичних наук, професор,
завідувач кафедри теорії права та конституціоналізму
Навчально-наукового інституту права, психології
та інноваційної освіти
Національного університету “Львівська політехніка”
(Львів, Україна)
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-7523-2098>
Vitalii.B.Kovalchuk@lpnu.ua

УДК:342.4

КОНСТИТУЦІЙНА ІДЕНТИЧНІСТЬ І НАЦІОНАЛЬНІ ЦІННОСТІ В УМОВАХ ПЕРМАНЕНТНИХ ЗАГРОЗ ДЕРЖАВНОМУ СУВЕРЕНІТЕТУ УКРАЇНИ

Анотація. У статті з'ясовано сутність конституційної ідентичності, її зв'язок з національною ідентичністю та особливості їх реалізації в умовах перманентної загрози державності України. Акцентовано увагу на тому, що в широкому контексті конституційна ідентичність являє собою систему певних цінностей, принципів, інститутів і традицій, що втілюються на нормативному та правозастосовному (судовому) рівнях, у юридичних звичаях та практиці реалізації конституції. Базовим елементом конституційної ідентичності є цінності – значущі для кожного народу (нації) цілі та засоби їх досягнення. Конституційна ідентичність формується як з національних, так і універсальних цінностей.

На думку автора, національна ідентичність, як ідентичність спільноти, що є джерелом установчої влади, становить фундамент конституційної ідентичності. Установча влада реалізується в конституції, тож елементи національної ідентичності (такі як мова, культура, релігія, традиції тощо) стають складовими ідентичності конституційної. Саме національна ідентичність є ідентичністю спільнот, а конституційна ідентичність є відображенням цієї ідентичності в конституції. Вона уособлює найбільш значущі, незмінні положення, які виражають “дух” конституції. Тому заборона до певних видів конституційних змін призначена зберегти раніше існуючу ідентичність нації і перешкодити видаленню тих її атрибутів, без яких вона б перестала бути несхожою на інші нації.

Автор статті особливу увагу приділяє питанню реалізації конституційної та національної ідентичності в умовах постійної загрози суверенітету Української держави. Сучасна Україна перебуває на складному шляху формування своєї конституційної ідентичності, яка з історичних причин не була сформована. Ті її окремі елементи, які з'явилися в роки незалежності, так і не стали цілісною філософсько-ідеологічною доктриною, яка б дала змогу Українській державі стати рівноправним суб'єктом міжнародного права, а Українському народу (нації) реалізувати своє невід'ємне право на самовизначення. Конституційна ідентичність та національна ідентичність мають стати базовими елементами політико-правової ідеології сучасної національної конституційної держави України.

Майбутнє української політичної нації безпосередньо пов'язане з європейською ідентичністю та цінностями конституціоналізму, серед яких визначальну роль відіграють: особиста свобода та гідність, народний суверенітет та права меншості, політичний плюралізм, незалежність судової влади та легітимність публічної влади загалом. Наміри України інтегрува-

© Віталій Ковальчук, 2025

тися в єдиний європейський правовий простір набули відображення в Конституції України. Ця мета безпосередньо впливає з правової традиції та сучасної державотворчої практики. Водночас формування сучасної політичної нації в Україні не можливе без формування сильної національної конституційної держави, яка матиме рівні права з усіма іншими державами – членами Європейського Союзу. У цьому контексті суттєво зростає роль Конституційного Суду України як охоронця “вічних” положень Конституції України та гаранта суверенітету держави, який не може бути обмежений жодним органом влади ні на національному, ні на наднаціональному рівні.

Ключові слова: конституційна ідентичність, національні цінності, національна ідентичність, національна безпека, національна конституційна держава, європейська інтеграція та суверенітет держави.

В останні роки поняття “конституційна ідентичність” дедалі частіше застосовується у правовому лексиконі (як на рівні нормативних актів, так і правової доктрини), воно стало однією з категорій конституційного права України. Для українського наукового дискурсу концепція конституційної ідентичності набуває дедалі більшої актуальності. Їй присвячено цілу низку наукових статей і навіть окремі дисертації. Конституційна ідентичність поступово “захоплює” все більший простір у конституційно-правовій сфері як на рівні конституційно-правової теорії, так і практики.

Концепція конституційної ідентичності набуває своєї актуалізації в Україні, і це має цілком практичне значення. Вона стає важливою складовою конституційно-правової доктрини України. Про це свідчить практика застосування цієї концепції Конституційним Судом України в останні роки. Уперше термін “конституційна ідентичність” використаний у рішенні від 14 липня 2021 р. № 1р/2021 у справі за конституційним поданням 51 народного депутата України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Закону України “Про забезпечення функціонування української мови як державної”¹. Вона також набула відображення в інших рішеннях Конституційного Суду України².

Крім того, варто врахувати зовнішній аспект цього питання. У контексті реалізації намірів України стати державою – членом Європейського Сою-

¹ Рішення Конституційного Суду України від 14 липня 2021 р. № 1-р/2021 у справі за конституційним поданням 51 народного депутата України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Закону України “Про забезпечення функціонування української мови як державної” <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v001p710-21#Text>> (дата звернення 27.02.2025).

² Рішення Конституційного Суду України від 16 липня 2019 р. № 9-р/2019 у справі за конституційним поданням 46 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Закону України “Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки” <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v009p710-19#Text>> (дата звернення 27.02.2025); Рішення Конституційного Суду України від 27 грудня 2022 р. № 4-р/2022 у справі за конституційним поданням 49 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Закону України “Про внесення зміни до статті 12 Закону України “Про свободу совісті та релігійні організації” щодо назви релігійних організацій (об’єднань), які входять до структури (є частиною) релігійної організації (об’єднання), керівний центр (управління) якої знаходиться за межами України в державі, яка законом визнана такою, що здійснила військову агресію проти України та/або тимчасово окупувала частину території України” (справа щодо повної назви релігійних організацій) <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v009p710-19#Text>> (дата звернення 27.02.2025).

зу, перед владою та суспільством неминуче постане питання усвідомлення своєї конституційної національної ідентичності. Тому важливою в цьому питанні є чітка правова позиція як Конституційного Суду України, так і представників наукового правничого середовища, які виражають думку громадянського суспільства.

У широкому значенні цього поняття “конституційну ідентичність” слід розуміти як сталість певних цінностей, принципів, інститутів і традицій, що втілюються на нормативному та правозастосовному (судовому) рівнях, у юридичних звичаях і практиці реалізації конституції. Базовим елементом конституційної ідентичності є цінності – важливі для кожного народу (нації) цілі та засоби їх досягнення. Конституційна ідентичність формується як з національних, так і універсальних цінностей. Серед дослідників цього питання немає єдності стосовно того, які цінності для конституційної ідентичності є пріоритетними, а відтак визначають її сутність. Так само залишається відкритим питання стосовно того, як співвідносяться між собою конституційна та національна ідентичність.

Поширеною серед теоретиків і практиків європейського конституціоналізму є думка про те, що конституційна та національна ідентичності тісно переплітаються, оскільки національні цінності (такі як мова, культура, традиції тощо) безпосередньо відображені в конституції. Так, польська дослідниця Е. Кшиштофік вважає, що національна ідентичність виступає базисом формування та подальшого розвитку конституційної ідентичності, хоча вони й не є тотожними³. Аналогічну думку висловлює О. Бориславська, яка акцентує увагу на тому, що національна ідентичність є ідентичністю спільноти, а конституційна ідентичність є відображенням цієї ідентичності в конституції⁴.

Французький вчений Б. Матьє визначає взаємозв'язаність конституційної і національної ідентичності в такий спосіб, що конституційна ідентичність кореспондує природним елементам національної ідентичності й надає їм юридичної сили. Національна ж ідентичність надає політичній спільноті суверенності, вона визначається цінностями, що надають спільноті мети та унікальності. Вона є водночас елементом сепарації й діалогу з іншими націями⁵. Подібної точки зору дотримується вітчизняна дослідниця О. Никорак, на думку якої конституційна ідентичність являє собою сукупність особливих ознак, характерних для конституційного ладу і конституційних цінностей кожної окремої держави, які водночас об'єднують громадян у одну

³ E. Krzysztofik, ‘The principle of respect for the member states’ national identity with regard to the rights and obligations of migrant citizens of the European Union’ [2018] 57(79) Zbornik radova Pravnog fakulteta 157–170.

⁴ Олена Бориславська, ‘Державна мова і конституційна ідентичність України: природа взаємозв’язків’ [2023] 4 Український часопис конституційного права 3–15.

⁵ B. Mathieu, ‘Constitutional Identity’, Anikó Ráisz (ed), *International Law from a Central European Perspective* (Central European Academic Publishing 2022) 21–39.

спільноту (народ, націю) та відрізняють цю державу (а також народ, націю) від інших держав, міжнародних та регіональних організацій, народів світу⁶.

Конституційна ідентичність є втіленням установчої влади, вважає В. Колісник, Г. Берченко та Т. Слінько⁷. З цією думкою слід погодитися, оскільки конституція як установчий акт народу є основним джерелом конституційної ідентичності. Вона є актом вираження волі народу та механізмом контролю влади. Конституція нерозривно пов'язана з культурою та традиціями народу (нації), а тому виражає його мрії та прагнення. У цьому контексті конституційну ідентичність можна вважати особливою колективною ідентичністю нації, що виражена чи сформована конституцією. Вона уособлює найбільш значущі, незмінні положення, які виражають “дух” конституції. Тому заборона до певних видів конституційних змін призначена зберегти раніше існуючу ідентичність нації й перешкодити видаленню тих її атрибутів, без яких вона б перестала бути несхожою на інші нації.

Гарантом збереження національної ідентичності є конституція, яка має відповідати запиту народу (нації), що закріплює за ним відчуття причетності до державотворчих процесів. М. Савчин цілком слушно зауважує, що ‘конституційне право тлумачиться в контексті поліваріативності правових культур’⁸. Отже, можна говорити й про те, що власне конституція має сприйматися крізь призму культури – не лише як юридичний акт, а й як національний.

Конституція як основне джерело конституційної ідентичності виражає не лише усталені традиції та культуру народу, а й універсальні цінності конституціоналізму, зокрема права, свободи людини і громадянина. При цьому, як слушно зазначає нідерландська дослідниця Б. Оумен, вона може як сприяти розширенню сфери захисту індивідуальних прав і свобод, тобто тяжіти до європейської конституційної традиції, так і протидіяти такому прогресу і тяжіти до самотності як вираження ключових маркерів та ідей про колективне “я”. Наприклад, у Конституції Нідерландів відображений децентралізований характер врядування і традиція консенсусу, співпраці та прагматичного плюралізму⁹.

На думку М. Розенфельда, у сучасному контексті концепції конституційної ідентичності варіюються від фокусування на фактичних рисах і положеннях конституції – наприклад, чи встановлює вона президентську чи парламентську систему, унітарну чи федеративну державу – до відношення між конституцією та культурою, в якій вона діє, і до відношення між ідентичністю конституції та іншими відповідними ідентичностями, наприклад,

⁶ О Никорак, ‘Конституційна ідентичність як категорія конституційного права’ (дис доктора філософії 2023) 24.

⁷ В Колісник, Г Берченко, Т Слінько, ‘Конституційна ідентичність як втілення установчої влади’ [2022] 29(3) Вісник Національної академії правових наук України 69–88.

⁸ М Савчин, ‘Конституційні інновації та вірність конституції’ [2016] 7–8 Віче 44–47.

⁹ В Oomen, ‘Strengthening Constitutional Identity Where There Is None: The Case of the Netherlands’ [2016] 2 Revue interdisciplinaire d'études juridiques 235–263.

національна, релігійна чи ідеологічна ідентичність. Тією мірою, в якій ідеал конституціоналізму вимагає, щоб конституції забезпечували визначення та обмеження повноважень уряду, зобов'язання дотримуватись верховенства права та захисту основних прав, усі конституції, які відповідають цим вимогам, можна вважати такими, що мають спільну ідентичність. Однак ця ідентичність не може пояснити того факту, що подібні положення, які містяться в ряді конституцій, можуть призвести до дуже різних тлумачень і застосування¹⁰.

Мета дослідження – з'ясування сутності конституційної ідентичності, її співвідношення з національною ідентичністю, а також особливості їх реалізації в умовах перманентної загрози державному суверенітету України.

Сучасна Україна перебуває на складному шляху формування своєї конституційної ідентичності, яка з історичних причин не була сформована. Ті її окремі елементи, які з'явилися в роки незалежності так і не стали цілісною філософсько-ідеологічною доктриною, яка б дала змогу українській національній державі стати рівноправним суб'єктом міжнародного права, а Українському народу (нації) реалізувати своє невід'ємне право на самовизначення. А саме такі цілі були проголошені в Декларації про державний суверенітет України¹¹, ухваленій Верховною Радою УРСР 16 липня 1990 р.

Доречно додати, що текст Декларації про державний суверенітет, яка, по суті, заклала основи конституційної ідентичності майбутньої Української держави у своїх ключових положеннях, зокрема тих, які проголошують національні цінності, не набули відображення, а подекуди набули зовсім іншого змісту в тексті Конституції України¹² 28 червня 1996 р. Хоча в самій Декларації зазначалося, що 'Декларація є основою для нової Конституції'¹³. Виходячи з традиції європейського конституціоналізму (США, Франція, Чехія), Декларація розглядається як важливий конституційний акт та складова Конституції.

Така невідповідність між Декларацією і Конституцією є не випадковою, оскільки процес формування національної конституційної ідентичності, як і тексту Конституції, відбувався в умовах перманентної загрози державності. Причому такі загрози мали не лише зовнішній, відкритий характер (березень 2014 р. – початок війни Російської Федерації проти України), а й внутрішній, прихований (з 24 серпня 1991 р. – моменту Акта проголошення незалежності України¹⁴). Останні мали особливо небезпечний характер,

¹⁰ Michel Rosenfeld, 'Constitutional Identity', Michel Rosenfeld, András Sajó (eds), *The Oxford Handbook of Comparative Constitutional Law* (Oxford University Press 2012) 756–776.

¹¹ Декларація про державний суверенітет України від 16 липня 1990 р. <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/55-12#Text>> (дата звернення 27.02.2025).

¹² Конституція України від 28 червня 1996 р. <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>> (дата звернення 27.02.2025).

¹³ Декларація про державний суверенітет України (н 11).

¹⁴ Акт проголошення незалежності України від 24 серпня 1991 р. <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1427-12#Text>> (дата звернення 27.02.2025).

оскільки часто здійснювалися популістськими політичними партіями у формі прихованої реакції на все, що пов'язано зі становленням сильної та стабільної України як національної конституційної держави.

Закономірно, що це відобразилося на ключових положеннях Української Конституції. Так, у тексті Основного Закону поняття “нація” і всі словосполучення, пов'язані з прикметником “національна” (національна держава, національна ідентичність і т. д.), були позбавлені свого первинного етнокультурного змісту і набули переважно інституційного та політичного. Так, у преамбулі Конституції Український народ став тотожним політичній нації: Українським народом є громадяни України всіх національностей. Хоча саме в преамбулах європейських конституцій акцентується переважно на етнічній нації, яка є фундаментом політичної нації та держави.

Саме за такою логікою була побудована Декларація, де в п. 1 йдеться про самовизначення української нації: ‘Українська РСР як суверенна національна держава розвивається в існуючих кордонах на основі здійснення українською нацією свого невід'ємного права на самовизначення’. А в п. 2 зосереджується увага на питанні народовладдя: ‘Громадяни Республіки всіх національностей становлять народ України’¹⁵. Для розмежування етнічної та політичної нації тут застосовуються поняття “український народ” (нація) та “народ України” (громадяни).

Річ у тому, що нація не може базуватися виключно на громадянській моделі. В її основі повинні лежати мова, культура, традиції титульної нації. Цю тезу майже дослівно висловлює відомий німецький вчений К. Хюбнер¹⁶. Сучасна національна конституційна держава – це гармонійне поєднання усталеної традиції й культури етнічної нації, яка домінує, та можливості на самовираження всіх етнічних груп, які проживають у межах цієї держави як її громадян. Саме про таку модель національної конституційної держави ще в першій половині XX ст. писав відомий український юрист В. Старосольський¹⁷.

Роль культурного чинника для політичної нації надзвичайно вагома. Чим сильніше почуття культурної єдності, тим сильніше й глибше усвідомлення ідентичності всередині нації, і з точністю навпаки – слабкість об'єднувального культурного елементу чи його відсутність призводять до слабкості нації та занепаду її суверенітету. Шанобливе ставлення до мови, історичної спадщини, релігії титульної нації з боку інших етнічних груп є неодмінною умовою формування конституційної ідентичності політичної нації.

Одним із основних способів вираження як національної, так і конституційної ідентичності є мова. Як свідчить практика органів конституційної юрисдикції, так само як і Суду Європейського Союзу, державна мова

¹⁵ Декларація про державний суверенітет України (н 11).

¹⁶ Kurt Hübner, *Das Nationale: Verdrängtes, Unvermeidliches, Erstrebenswertes* (Stiria 1991) 29.

¹⁷ Володимир Старосольський, *Теорія нації* (Вища школа 1998) 153.

(особливо для України) стала критично важливим чинником вираження конституційної ідентичності. Саме мовне питання стало предметом гострих дискусій під час ухвалення Конституції України. 27 червня 1996 р. на засіданні Верховної Ради України особливо активно обговорювалося питання, наскільки детальним має бути перелік мов у ст. 10 Конституції. Саме тоді російська мова набула особливого статусу, що згодом породило штучну політичну дискусію про державну та офіційну мову. Так, мова держави-агресора впродовж майже двадцяти років у суверенній державі Україна застосовувалася на рівні з українською мовою. Від часу ухвалення Конституції України до початку широкомасштабної війни було зареєстровано до десятка законопроектів та прийнято кілька рішень і ухвал Конституційного Суду України, які безпосередньо стосувалися цього питання.

До речі, термін “конституційна ідентичність” Конституційний Суд України використав уперше в Рішенні від 14 липня 2021 р. № 1р/2021 у справі за конституційним поданням 51 народного депутата України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Закону України “Про забезпечення функціонування української мови як державної”. У мотивувальній частині цього Рішення Конституційний Суд України вказав, що ‘<...> юридичний статус української мови як державної є водночас засадничою конституційною цінністю, питомою ознакою й ключовим чинником єдності (соборності) Української держави та невіддільною частиною її конституційної ідентичності’¹⁸.

Незважаючи на законодавче закріплення статусу української мови як єдиної державної мови та правової позиції щодо цього Конституційного Суду, в ст. 10 Конституції України мова держави-агресора й досі зберігає особливий статус.

Питання релігії, яка хоча традиційно і є відокремлена від держави, вважається важливим компонентом національної ідентичності, а тому часто набуває відображення в конституціях різних держав. Положення про релігію в сучасних конституціях використовуються найчастіше у преамбулах, нормі про свободу совісті чи про світськість держави. Відсилання до Бога чи релігійних традицій містять 80 преамбул конституцій (тобто 51 %). До таких належать, до прикладу, Ірландія, Швейцарія, Греція, Грузія, Чорногорія, у відновленій Конституції Латвії згадані християнські цінності. У преамбулі Конституції України також міститься сакральне посилення до Бога в контексті ухвалення Конституції, яка уособлює в собі не лише Основний Закон, що наділений вищою юридичною силою, а й установчий акт природного права Українського народу.

Релігійне питання в Україні безпосередньо впливає на національну ідентичність та суверенітет держави. Це зумовлено тим, що, починаючи з другої половини XVII – поч. XVIII ст., фактично відбулася анексія Київської

¹⁸ Рішення Конституційного Суду України від 14 липня 2021 р. № 1-р/2021 (н 1).

митрополії Московським патріархатом, яка є канонічною територією Константинопольського патріархату (вважається, що така анексія розпочалася 1686 р., з того моменту, коли Константинопольський патріарх Діонісій IV підписав грамоту про переуступлення Київської митрополії під зверхність московського патріарха). Гегемонія Російської православної церкви (РПЦ) в Україні впродовж трьох століть, безсумнівно, негативно вплинула на процеси національної ідентифікації та державотворення. Відновлення історичної справедливості відбулося лише 6 січня 2019 р., коли Константинопольський патріарх Варфоломій I надав Православній церкві України (ПЦУ) томос про автономію.

У контексті конституційної ідентичності важливим є Рішення Конституційного Суду України від 27 грудня 2022 р. у справі за конституційним поданням 49 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Закону України “Про внесення зміни до статті 12 Закону України “Про свободу совісті та релігійні організації” щодо назви релігійних організацій (об’єднань), які входять до структури (є частиною) релігійної організації (об’єднання), керівний центр (управління) якої знаходиться за межами України в державі, яка законом визнана такою, що здійснила військову агресію проти України та/або тимчасово окупувала частину території України” (справа щодо повної назви релігійних організацій). Конституційний Суд України дійшов висновку, що Закон № 2662-VIII відповідає Конституції України (є конституційним), він має легітимне юридичне підґрунтя, оскільки його ухвалено в конституційний спосіб, він визначає правомірну мету, є потрібним для демократичного суспільства та відповідає нагальній суспільній потребі в Україні¹⁹.

Остаточне рішення в цьому питанні ухвалили народні депутати, які 20 серпня 2024 р. проголосували за Закон України “Про захист конституційного ладу у сфері діяльності релігійних організацій”²⁰ (№ 3894-IX). Метою Закону є заборона діяльності в Україні Російської православної церкви і релігійних організацій, афілійованих з нею. З назви Закону чітко зрозуміло, що діяльність релігійних організацій може створювати загрозу конституційному ладу держави, а відтак і конституційній ідентичності.

Безпека національного суверенітету є базовим елементом конституційної ідентичності. Вона базується на колективній ідентичності народу. Її гарантом традиційно виступає національна конституційна держава, в основному законі якої закріплені засади національної безпеки. Питання безпеки як зовні, так і в середині держави в конституціях країн світу зазвичай відображають у преамбулах. Так, преамбула Конституції Польщі вказує на вдячність предкам за їхню боротьбу за незалежність, сплачену величезними жертва-

¹⁹ Рішення Конституційного Суду України від 27 грудня 2022 р. № 4-р/2022 (н 2).

²⁰ Про захист конституційного ладу у сфері діяльності релігійних організацій: Закон України від 20 серпня 2024 р. № 3894-IX <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3894-20#Text>> (дата звернення 27.02.2025).

ми; народ Японії обіцяє ніколи не брати участі у війнах; преамбула Конституції Португалії відзначає довгі роки опору колоніалізму й фашистському режиму; преамбула Конституції Естонії проголошує державу опорою внутрішнього та зовнішнього миру; народ Ізраїлю протягує руку всім сусіднім арабським країнам та їхнім жителям у ім'я миру і добросусідських відносин.

Важливість безпеки національного суверенітету особливо актуалізується в екстремальних умовах, зокрема в умовах війни. З метою забезпечення суверенітету та обороноздатності демократії в цей період на державу покладаються особливі повноваження, які часто застосовуються всупереч основоположним принципам конституціоналізму, таким як: права людини, поділу функцій влади та системи стримувань та противаг. За таких умов державна влада повинна максимально забезпечити баланс та межу між демократією та національною безпекою.

Позитивним прикладом такого балансування для України може слугувати Держава Ізраїль, яка з часу проголошення незалежності 1948 р. опинилась у стані війни з арабськими країнами, які не визнавали суверенітету новоствореної держави. Навіть за таких умов Ізраїль залишається єдиною конституційною демократією на Близькому Сході. Так, у останньому щорічному міжнародному рейтингу “Індексу демократії” (“Democracy Index”) Ізраїль посідає 30-е місце серед 167 держав, його політичний режим отримав визначення “недосконалої демократії” 7,8 бала з 10 можливих. Тоді як Україна розташована на 91-му місці з 5,06 бала з визначенням “перехідна демократія”²¹.

Ізраїльські конституціоналісти наголошують на тому, що конституційне регулювання національної безпеки Ізраїлю є унікальним прикладом з ряду причин: постійних екзистенційних загроз з часу виникнення, ролі держави, дії якої спрямовані першочергово проти національних загроз – тобто моделі “конституції надзвичайної ситуації” та того, що саме національна безпека не дає змоги завершити ізраїльський конституцієтворчий процес. Крім цього, Верховний суд здійснює судовий нагляд щодо питань військової та національної безпеки²².

Аналіз ізраїльського досвіду балансування між демократією та національною безпекою дає змогу виділити та оцінити окремі елементи з точки зору їх гіпотетичного втілення в український державотворчий процес. Серед них: незалежна судова влада, яка непідконтрольна політичній волі уряду та депутатської більшості, завдяки чому довіра до судової системи є одним із факторів внутрішньої (зокрема міжетнічної) консолідації суспільства; високий соціальний престиж армії, вагома роль цього інституту для соціалізації та консолідації суспільства через довіру до збройних сил (так,

²¹ The global democracy index: how did countries perform in 2024? <<https://www.economist.com/interactive/democracy-index-2024>> (accessed 27.02.2025).

²² Gideon Sapir, Daphne Barak-Erez, Aharon Barak (eds), *Israeli Constitutional Law in the Making* (Bloomsbury Publishing 2013) 578.

на сайті Кнесету в короткому профайлі депутатів обов'язково міститься інформація про армійську службу та військове звання обранців); сильні горизонтальні зв'язки (зокрема міждержавні з діаспорою) та навички самоорганізації населення, високий ступінь готовності до надзвичайної ситуації; значні державні інвестиції в людський капітал та в освітню сферу; примат найвищої цінності життя громадянина (наприклад, у питанні обміну полоненими, де Ізраїль докладає всіх можливих зусиль для визволення своїх громадян); активна участь виборців у електоральному процесі, культивування залучення громадян до політичного процесу як спільної справи; стратегія прагматичного національного інтересу, яка супроводжується економічною політикою державного протекціонізму, підтримка національного виробника на внутрішніх конкурентних засадах²³.

Важливо зазначити, що безпека національного суверенітету може проявлятися й у забороні певних загрозливих елементів для національної ідентичності у вузькому розумінні – тобто маніфестації зовнішніх ознак належності до нації²⁴. Прикладом можуть слугувати преамбули конституцій Латвії та Естонії. Положення Конституції Латвії чітко вказують на вектор розвитку держави та засудження комуністичного та нацистського режимів: 'Народ Латвії не визнає окупаційних режимів, опирається їм і відновлює свою свободу, повертаючи національну незалежність 4 травня 1990 року на основі континуїтету держави. Він вшановує своїх борців за свободу, поминає жертв іноземної влади, засуджує комуністичний та нацистський тоталітарні режими і їхні злочини'. Преамбула розглядається як запобіжний захід для запобігання аналогічним ситуаціям у майбутньому. Тому логічним є формулювання про 'гарантії існування і розвитку Латвійської нації, її мови та культури через століття'. Більше того, Латвія проголошується національною державою (поряд з демократичною та соціально відповідальною), яка поважає етнічні меншини: 'З усвідомленням рівного статусу в міжнародній спільноті, Латвія захищає національні інтереси <...>²⁵.

У цьому контексті є також показовим приклад Естонії, у преамбулі Конституції якої йдеться про 'непереборне право народу Естонії на самовизначення', яке було проголошене ще у 1918 р. Мета держави, спираючись на свободу, справедливість та право, – 'гарантувати збереження Естонської нації та культури на віки'²⁶.

Однак чи не найбільш промовистими в цьому аспекті є конституції Угорщини та Ізраїлю. Так, у преамбулі Конституції Угорщини декларується, що сім'я і нація становлять основний каркас Угорської держави. У ній

²³ Демократія в умовах війни: досвід Ізраїлю для України (Аналітичний центр "Обсерваторія демократії") <<https://od.org.ua/demokratiya-v-umovah-viyni-dosvid-izrailu>> (дата звернення 27.02.2025).

²⁴ Никорак (н 6) 131.

²⁵ The Constitution of the Republic of Latvia <<https://www.saeima.lv/lv/likumdosana/satversme%20and%20http://www.saeima.lv/en/legislation/constitution>> (accessed 27.02.2025).

²⁶ The Constitution of the Republic of Estonia <<https://www.riigiteataja.ee/en/eli/521052015001/consolide>> (accessed 27.02.2025).

йдеться також про конституційну ідентичність, яка втілює конституційну спадкоємність державності Угорщини та єдність нації, а також визначається вектор розвитку угорської нації й засуджуються зовнішні фактори, які становлять загрозу її безпеки: 'Ми не визнаємо призупинення дії нашої історичної конституції через іноземну окупацію. Ми заперечуємо будь-який термін давності для нелюдських злочинів, скоєних проти угорської нації та її громадян під час націонал-соціалістичної та комуністичної диктатур'²⁷. Тож у основі конституційної ідентичності угорців лежить національна ідентичність.

Аналогічну ситуацію можна спостерігати й на рівні конституційного законодавства Ізраїлю. В умовах перманентної загрози суверенітету в цій державі пріоритетним залишається питання збереження балансу між національною безпекою та конституціоналізмом. Як відомо, Ізраїль у системі джерел права формально не має конституції як єдиного політико-правового документа, що має вищу юридичну силу. В Ізраїлі її замінюють окремі основні закони, які не можуть бути припинені чи змінені постановами про надзвичайний стан. Базис законодавства становлять 14 основних законів Держави Ізраїль. Один із них, який був прийнятий 19 липня 2014 р., – 'Ізраїль – національна держава Єврейського народу' безпосередньо стосується конституційної та національної ідентичності. Закон проголошує Державу Ізраїль національною державою. Він визначає Ізраїль як історичну батьківщину євреїв і їх "національний дім", у якому вони реалізують своє право на національне, культурне, релігійне та історичне самовизначення. Відповідно до Закону право на самовизначення належить виключно єврейському народу. Крім цього, єдиною державною мовою стає іврит, а арабська мова втрачає статус державної, яким вона володіла з 1990 р., та отримує "особливий статус"²⁸.

Декларація незалежності Держави Ізраїль 1947 р. поклала початок щодо визначення її як "єврейської та демократичної держави". Надалі цей принцип підтверджується в цілій низці законодавчих актів, схвалених Кнесетом. Ця конституційна формула з подвійними правилами розглядається в численних зарубіжних працях як конституційний конфлікт між єврейським і демократичним характером Держави Ізраїль і має наслідки як для моделі національної держави, так і для регулювання питання держави та релігії, принципу рівності, зокрема прав арабської меншості²⁹. Якщо перші намагаються вивести дефініцію єврейського характеру з конституційної демократії, то другі дотримуються думки, що єврейська сутність Держави Ізраїль

²⁷ Fundamental Law of Hungary <<https://www.parlament.hu/documents/125505/138409/Fundamental+law/73811993-c377-428d-9808-ee03d6fb8178>> (accessed 27.02.2025).

²⁸ Adam Zeidan, Basic Law: Israeli Government (Encyclopedia Britannica, 25 Jul. 2023) <<https://www.britannica.com/topic/basic-law-Israel>> (accessed 27.02.2025).

²⁹ І Животовська, 'Ізраїльський конституціоналізм: оглядовий аналіз', *Правове життя сучасної України: у 3 т. Т. 1: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 15 трав. 2020 р.)* (М Аракелян відп ред, Гельветика 2020) 313–316.

визначає його демократичну суть. Саме другий підхід є домінуючим серед єврейських вчених³⁰. Натомість, за офіційним тлумаченням Верховного суду Ізраїлю, запропонований політичний компроміс відображає універсальні людські цінності, що уможлиблює цінностям конституційної демократії та національним цінностям співіснувати³¹.

Преамбула Конституції України не містить положень щодо захисту національної безпеки та загрозливих зовнішніх факторів, які на неї впливають. Україна в 1991 р. на конституційному рівні не засудила нацистський і комуністичний режими, що негативно вплинуло на її національну та конституційну ідентичність. Враховуючи те, що в Україні не була проведена загальнонаціональна люстрація (чистка влади), питання втрати суверенітету держави набуло реального характеру. На законодавчому рівні засудження комуністичного та націонал-соціалістичного режимів відбулося лише в квітні 2015 р., коли Верховна Рада України ухвалила Закон України «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) режимів в Україні та заборону пропаганди їхніх символів»³² (9 квітня 2015 р.). У контексті питання конституційної та національної ідентичності важливим є Рішення Конституційного Суду України від 16 липня 2019 р. щодо відповідності цього Закону Конституції України, його конституційності.

У своєму Рішенні Конституційний Суд України цілком слушно вказав на те, що засудження нацистського та комуністичного режимів і заборони на використання їхньої символіки зумовлені легітимною метою – не допустити повернення до тоталітарного минулого. Така заборона зумовлена необхідністю захистити як національні цінності Українського народу, його права на самовизначення, так і загальнолюдські – цінність людського життя та гідність людини. Тому Суд дійшов висновку, що: пропаганда комуністичного режиму та нацистського режиму, публічне використання їхніх символів є намаганням виправдати тоталітаризм і запереченням конституційних принципів і демократичних цінностей, захист яких є обов'язком усіх органів державної влади, а тому Закон є конституційним³³.

Майбутнє української політичної нації безпосередньо пов'язане з європейською ідентичністю та цінностями конституціоналізму, серед яких визначальну роль відіграють: особиста свобода та гідність людини, народний суверенітет і права меншості, політичний плюралізм, незалежність судової влади та легітимність публічної влади загалом. Наміри України інтегруватися в єдиний європейський правовий простір набули відображення в Конституції України (зміни від 7 лютого 2019 р.). Ця мета безпосередньо

³⁰ Йорам Газоні, *Чесноти націоналізму* (пер з англ. Наш формат 2025) 256.

³¹ Shefer v State of Israel. CA 506/88. 24 November 1993 <<https://versa.cardozo.yu.edu/sites/default/files/upload/opinions/Shefer%20v.%20State%20of%20Israel.pdf>> (accessed 27.02.2025).

³² Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки: Закон України від 9 квітня 2015 р. № 317-VIII <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/317-19#Text>> (дата звернення 27.02.2025).

³³ Рішення Конституційного Суду України від 16 липня 2019 р. № 9-р/2019 (н 2).

випливає з правової традиції української нації та її сучасної державотворчої перспективи. Однак формування сучасної політичної нації в Україні не можливе без сформованої доктрини національної та конституційної ідентичності, практичним втіленням якої є сучасна національна конституційна держава.

Конституційна ідентичність українців жодною мірою не суперечить принципам, покладеним в основі установчих актів Європейського Союзу – Договору про Європейський Союз (Treaty on European Union) від 7 лютого 1992 р. і Договору про функціонування Європейського Союзу (Treaty on the Functioning of the European Union) від 13 грудня 2007 р. Однією з основоположних засад цих конституційних актів є повага до національної ідентичності держав – членів Союзу. У ст. 4 (2) консолідованої версії Договору сказано, що:

Союз поважає рівність держав-членів перед Договорами та національну самобутність [в оригіналі англійською мовою – identity – ідентичність] держав-членів, властиву їхнім основним політичним і конституційним структурам, включно з регіональним та місцевим самоврядуванням. Союз поважає головні функції держави, включаючи гарантування територіальної цілісності держави, підтримання правопорядку та забезпечення національної безпеки³⁴.

Слід зауважити, що надалі в практичному використанні згадане положення Договору органами конституційної юрисдикції набуло дещо іншої інтерпретації – поняття “національної ідентичності” було змінено на конституційну ідентичність.

Задекларована мета щодо набуття членства у Європейському Союзі під час своєї реалізації обов’язково зіткнеться з проблемою співвідношення національних і загальноєвропейських цінностей та інтересів. У цьому разі концепцію конституційної ідентичності, цілком імовірно, використовуватиме і Конституційний Суд України, позиція якого у вирішенні цієї проблеми матиме особливе значення. Основним завданням Суду є захист суверенітету держави, тих її повноважень, які ніколи не можуть бути передані до органів Європейського Союзу. Подібно до Федерального Конституційного Суду Німеччини, який одним із перших заклав основу доктрини конституційної ідентичності³⁵, Конституційний Суд України повинен виступити охоронцем тих “вічних” положень Конституції України, які не можуть бути змінені жодним органом влади (включно із законодавчим), за жодних обставин, та встановити жорсткі обмеження для процесу політичної інтеграції в рамках Союзу.

³⁴ Консолідовані версії Договору про Європейський Союз та Договору про функціонування Європейського Союзу з протоколами та деклараціями <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_b06#Text> (дата звернення 27.02.2025).

³⁵ Тетяна Слінько, Євгеній Ткаченко, ‘Гарантування конституційної національної ідентичності органами конституційного контролю’ [2023] 7 Право України 70–84.

Висновки. Конституційна та національна ідентичності перебувають у тісному взаємозв'язку: конституційна ідентичність кореспондує природним елементам національної ідентичності і надає їм юридичної сили. Національна ж ідентичність надає політичній спільноті суверенності, вона визначається цінностями, що надають спільноті мети та унікальності.

Сучасна Україна перебуває на складному шляху формування своєї конституційної ідентичності, яка з історичних причин не була сформована. Ті її окремі елементи, які з'явилися в роки незалежності, так і не стали цілісною філософсько-ідеологічною доктриною, яка б дала змогу Українській державі стати рівноправним суб'єктом міжнародного права, а Українському народу (нації) реалізувати своє невід'ємне право на самовизначення.

Роль культурного чинника для політичної нації надзвичайно вагома. Чим сильніше почуття культурної єдності, тим сильніше й глибше усвідомлення ідентичності всередині нації. Шанобливе ставлення до мови, історичної спадщини, релігії титульної нації з боку інших етнічних груп є неодмінною умовою формування конституційної ідентичності політичної нації.

Безпека національного суверенітету є базовим елементом конституційної ідентичності. Вона базується на колективній ідентичності народу. Важливість національної безпеки актуалізується в екстремальних умовах, зокрема в умовах війни. З метою забезпечення суверенітету та обороноздатності демократії в цей період на державу покладаються особливі повноваження, які часто застосовуються всупереч основоположним принципам конституціоналізму, таким як: права людини, поділу функцій влади та інших. За таких умов державна влада повинна максимально забезпечити баланс та межу між демократією та національною безпекою.

Наміри України стати членом Європейського Союзу набули відображення в Конституції України. Ця мета впливає з правової традиції та сучасної державотворчої практики. Водночас формування сучасної політичної нації в Україні не можливе без формування сильної національної конституційної держави, яка матиме рівні права з усіма державами – членами Союзу. У цьому контексті суттєво зростає роль Конституційного Суду України як охоронця “вічних” положень Конституції України, які не можуть бути змінені жодним органом – ні національним, ні наднаціональним.

REFERENCES

Bibliography

Authored books

1. Hübner Kurt, *Das Nationale: Verdrängtes, Unvermeidliches, Erstrebenswertes* (Stiria 1991).
2. Starosolskyi V, *Teoriia natsii* (Vyshcha shkola 1998) (in Ukrainian).

Edited and translated books

3. Mathieu B, ‘Constitutional Identity’, Anikó Ráisz (ed), *International Law from a Central European Perspective* (Central European Academic Publishing 2022) 21–39.

4. Rosenfeld M, 'Constitutional Identity', Michel Rosenfeld, András Sajó (eds), *The Oxford Handbook of Comparative Constitutional Law* (Oxford University Press 2012) 756–776.
5. Sapir G, Barak-Erez D, Barak A (eds), *Israeli Constitutional Law in the Making* (Bloomsbury Publishing 2013).
6. Hazoni Yoram, *Chesnoty natsionalizmu* (per z anhl, Nash format 2025) (in Ukrainian).

Journal articles

7. Krzysztofik E, 'The principle of respect for the member states' national identity with regard to the rights and obligations of migrant citizens of the European Union' [2018] 57(79) *Zbornik radova Pravnog fakulteta* 157–170.
8. Oomen B, 'Strengthening Constitutional Identity Where There Is None: The Case of the Netherlands' [2016] 2 *Revue interdisciplinaire d'études juridiques* 235–263.
9. Boryslavska O, 'Derzhavna mova i konstytutsiina identychnist Ukrainy: pryroda vzaiemozv'iazkiv' [2023] 4 *Ukrainskyi chasopys konstytutsiinoho prava* 3–15 (in Ukrainian).
10. Kolisnyk V, Berchenko H, Slinko T, 'Konstytutsiina identychnist yak vtilennia ustanovchoi vlady' [2022] 29(3) *Visnyk Natsionalnoi akademii pravovykh nauk Ukrainy* 69–88 (in Ukrainian).
11. Savchyn M, 'Konstytutsiini innovatsii ta virnist konstytutsii' [2016] 7–8 *Viche* 44–47 (in Ukrainian).
12. Slinko T, Tkachenko Ye, 'Harantuvannia konstytutsiinoi natsionalnoi identychnosti orhanamy konstytutsiinoho kontroliu' [2023] 7 *Pravo Ukrainy* 70–84 (in Ukrainian).

Theses

13. Nykorak O, 'Konstytutsiina identychnist yak katehoriia konstytutsiinoho prava' (dys doktora filosofii 2023) (in Ukrainian).

Conference papers

14. Zhyvotovska I, 'Izrail'skyi konstytutsionalizm: ohliadovyi analiz', *Pravove zhyttia suchasnoi Ukrainy: u 3 t. T. 1: materialy Mizhnar. nauk.-prakt. konf.* (m. Odesa, 15 trav. 2020 r.) (M Arakelian vidp red, Helvetyka 2020) 313–316 (in Ukrainian).

Websites

15. The global democracy index: how did countries perform in 2024? <<https://www.economist.com/interactive/democracy-index-2024>> (accessed 27.02.2025).
16. Zeidan Adam, Basic Law: Israeli Government (Encyclopedia Britannica, 25 Jul. 2023) <<https://www.britannica.com/topic/basic-law-Israel>> (accessed 27.02.2025).
17. Demokratsiia v umovakh viiny: dosvid Izrailiu dlia Ukrainy (Analitichnyi tsentr "Observatoriia demokratsii") <<https://od.org.ua/demokratiya-v-umovah-viyni-dosvid-izrailiu>> (accessed 27.02.2025) (in Ukrainian).

Vitaliy Kovalchuk

CONSTITUTIONAL IDENTITY AND NATIONAL VALUES IN THE CONDITIONS OF PERMANENT THREATS TO THE STATE SOVEREIGNTY OF UKRAINE

ABSTRACT. The article clarifies the essence of constitutional identity, its connection with national identity, and the characteristics of their manifestation under the conditions of a persistent threat to Ukraine's statehood. It emphasizes that, in a broad context, constitutional identity is a system of specific values, principles, institutions, and traditions that are reflected at the normative and law enforcement (judicial) levels, as well as in legal customs and constitutional implementation practices. The core element of constitutional identity is values – objectives that are significant for each people

(nation) and the means of achieving them. Constitutional identity is shaped by both national and universal values.

According to the author, national identity – as the identity of a community that serves as the source of constituent power – forms the foundation of constitutional identity. Constituent power is realized through the constitution, making the elements of national identity (such as language, culture, religion, traditions, etc.) integral components of constitutional identity. National identity represents the identity of communities, while constitutional identity reflects this identity within the constitution. It embodies the most fundamental and immutable provisions that express the “spirit” of the constitution. Therefore, the prohibition of certain types of constitutional amendments aims to preserve the nation’s preexisting identity and prevent the removal of attributes without which it would lose its distinctiveness.

The author of the article pays special attention to the implementation of constitutional and national identity amid a persistent threat to the sovereignty of the Ukrainian state. Modern Ukraine is undergoing a challenging process of shaping its constitutional identity, which, due to historical circumstances, has not yet been fully formed. The individual elements that have emerged since independence have not developed into a comprehensive philosophical and ideological doctrine that would enable Ukraine to assert itself as an equal subject of international law and allow the Ukrainian people (nation) to fully exercise their inalienable right to self-determination. Constitutional identity and national identity should serve as the fundamental components of the political and legal ideology of Ukraine as a modern national constitutional state.

The author of the article focuses on the implementation of constitutional and national identity amid a persistent threat to the sovereignty of the Ukrainian state. Modern Ukraine is navigating a complex path toward forming its constitutional identity, which, due to historical circumstances, has not yet been fully established. The individual elements that have emerged since independence have not coalesced into a comprehensive philosophical and ideological doctrine that would enable Ukraine to assert itself as an equal subject of international law and allow the Ukrainian people (nation) to fully exercise their inalienable right to self-determination. Constitutional identity and national identity should serve as the fundamental pillars of the political and legal ideology of Ukraine as a modern national constitutional state.

KEYWORDS: Constitutional identity; national values; national identity; national security; national constitutional state; European integration and state sovereignty.